

працівника ДСМК необхідно вивчити закономірності, які пов'язують між собою окремі підструктури та їх компоненти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочін І. В. Психологічне забезпечення діяльності особового складу Державної служби медицини катастроф у надзвичайних ситуаціях : тези доповідей: IX Конгрес Світової федерації українських лікарських товариств: Присвячений 25-річчю СФУЛТ 19-22 серпня 2002 р. / Кочін І. В., Черняков Г.О. – Луганськ-Київ-Чикаго : ТАКІ СПРАВИ, 2002. – С. 44.
2. Миронець С. М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації. Монографія. / С. М. Миронець, О. В. Тімченко – К. : ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.
3. Мобільні формування державної служби медицини катастроф як механізм управління процесом подолання медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій : [монографія / Гур'єв С. О., Миронець С. М., Тереньтева А. В. та ін.]. – К. : ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМПК МОЗ України, 2009. – 384с.
4. Реагування на виникнення надзвичайних ситуацій : [монографія / Гур'єв С. О., Тереньтева А. В., Миронець С. М. та ін. / під заг. ред. Гур'єва С.О.] – К. : ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦ ЕМД та МК МОЗ України, 2010. – 412 с.
5. Управління процесом подолання наслідків катастрофічних повеней : [монографія / Гур'єв С. О., Волянський П. Б., Миронець С. М. та ін.]. – К. : ІДУЦЗ УЦЗУ, УНПЦЕМД та МК МОЗ України, 2009. – 290 с.

УДК 159.922.2

Мордюшенко С.М., начальник сектору психологічного забезпечення Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІОГРАФІЇ

У статті зроблений історичний екскурс до проблеми виникнення професіографії. Розглядаються теоретико-методологічні підходи аналізу діяльності. Визначено сучасний стан професіографічного дослідження.

Ключові слова: психологічний аналіз діяльності, професіографія, професіограма, психограма.

В статье сделан исторический экскурс к проблеме возникновения профессиографии. Рассматриваются теоретико-методологические подходы анализа деятельности. Определенно современное состояние профессиографического исследования.

Ключевые слова: психологический анализ деятельности, профессиография, профессиограмма, психограмма.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток технічного прогресу супроводжується виникненням серйозних протиріч між потребами виробництва та його наукового забезпечення. У зв'язку зі збільшенням кількості надзвичайних ситуацій – природних, техногенних та соціальних катастроф – виникає необхідність в психологічному аналізі професійної діяльності, з'ясуванні

основних причин загибелі та травматизму людей. Особливо ця проблема актуальна для професій екстремального типу, оскільки кожен вид діяльності повинен бути описаний та класифікований.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній психології проблема аналізу професійної діяльності розроблена в працях загальнотеоретичного характеру Б.Г. Ананьєва, О.М. Леонтьєва, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова, В.Д. Шадрікова та ін.

Дослідженням професіографії в різний час займалися В.О. Бодров, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, О.В. Тімченко та ін.

Мета. Встановити причини виникнення професіографічного аналізу та проаналізувати теоретичні та методологічні підходи до опису змістовних і структурних характеристик професії.

Виклад основного матеріалу. Історія аналізу психологічної діяльності бере свій початок з того часу, коли виникла потреба в залученні психологічних знань до вирішення завдань прикладного характеру. На початку ХХ століття в світі виникла зацікавленість до наукових розробок раціоналізації праці на виробництві та транспорті завдяки зародженню нової галузі психології – психотехніки (термін «психотехніка» введений у 1903 році німецьким психологом В. Штерном). Запропонований новий напрямок стимулював проведення робіт, направлених на вивчення професій, на розробку тестових методик, які б дозволили вирішити низку практичних завдань. У 1908 році німецький дослідник Г. Мюнстерберг зробив спробу оформити психотехніку як науку, визначивши її зміст і методи. Протягом 1910-1930 років, а особливо в першу світову війну, психотехніка отримала подальше поширення у зв'язку з першочерговими потребами армії та військової промисловості в професійному відборі та активному застосуванні психологічних знань на практиці.

У вітчизняній психології психотехніка як засіб практичного застосування отримала широке визнання завдяки конференції з наукової організації праці та виробництва, що відбулася в 1921 році під керівництвом В.М. Бехтерева та І.М. Шпільрейна. Враховуючи значимість проблеми психофізіологічного забезпечення професійної діяльності, робляться перші кроки з наукової організації праці, відбору персоналу, вивченню професійної захворюваності, охорони здоров'я, але найголовніше – створюються наукові установи та лабораторії психотехнічного профілю.

Популярність психотехніки в світі припадає на кінець 20-тих років ХХ століття, коли оформлюється ціла галузь, що вирішує питання різнопланового діапазону: професійного відбору та професійної консультації, професійного навчання, раціоналізації праці, боротьби з професійним стомленням і нещасними випадками, створенням психологічно обґрунтованих конструкцій машин і інструментів, психічної гігієни, психології впливу (зокрема, засобами плаката, реклами, кіно тощо), психотерапії, психології мистецтва. Психологічними дослідженнями професійної діяльності займаються багато вчених, зокрема Б.Г. Ананьєв, М.О. Берштейн, С.Г. Геллерштейн, К.К. Платонов, І.Н. Шпільрейн тощо.

Незважаючи на відсутність загальнометодичної і теоретичної основи дослідження в радянській психологічній науці, у лабораторних умовах ентузіастами під керівництвом вчених формулювалися основні ідеї, методи та

прийоми психологічного вивчення професійної діяльності. Узагальнені матеріали оформилися в цілий метод, який отримав назву «професіографія».

Відомо, що розквіт психотехніки в нашій країні припадає на другу половину 20-х років, коли в державі актуальною стала проблема безробіття (за статистичними даними півтора мільйона людей шукали роботу). У цей час для багатьох видів професій і спеціальностей були складені перші професіограми та психограми. Вони включали своєрідні описи професійно важливих ознак (якостей, властивостей, умінь), якими повинен володіти суб'єкт діяльності щодо завдань, ситуації і професії в цілому. Поряд з текстовим описом психограми дослідники включали перелік якостей, здібностей із зазначенням ступенем важливості кожної якості. Крім того, вченими робилися спроби комплексно підійти до вивчення професійної діяльності, застосовувалися різні методологічні методи та прийоми психологічного аналізу діяльності: біографічний метод, вивчення робочих документів, опитування, спостереження, хронометраж, кінофотореєстрація трудового процесу, трудовий метод І.М. Шпільрейна.

Слід визнати, що на той період не за усіма професіями були складені професіограми, а ті, що були, не завжди відповідали вимогам, оскільки процедура їх складання, прийоми обґрунтування були далекі від науковості.

На початку 30-х років безробіття в країні зменшилося, відповідно потреба в спеціальних методах дослідження діяльності стала не такою нагальною. У 1933-1934 роках почався процес згортання психотехнічних досліджень. Кризові явища в самій психотехніці поширювалися. Як наслідок, у 1936 році виходить Постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі наркомпросів», яка забороняла подальше використання психотехнік. У подальшому психотехнічні дослідження проводилися (але вже в не такому обсязі) в галузі професійних здібностей і науково-практичних робіт в рамках клініко-психологічної експертизи фахівців.

Отже, психотехніка як галузь психології посприяла створенню та виокремленню професіографії в окремий метод вивчення вимог до професійної діяльності.

У працях вітчизняних психологів С.Г. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, С.Г. Геллерштейна, О.М. Леонтьєва, Б.М. Теплова, К.К. Платонова та ін. починається розробка загальних методичних принципів психології, що повинні зняти проблемні питання, які утворилися в період використання психотехнік.

Завдяки працям Л.С. Виготського, Л.С. Рубінштейна і О.М. Леонтьєва та їхніх послідовників виділилися три фундаментальних принципи, що склали методологічну основу радянської психології:

- розуміння психіки як діяльності;
- визнання соціальної природи діяльності;
- визнання єдності психічної діяльності й зовнішньої практичної діяльності.

Після відновлення професіографічних досліджень наприкінці 50-х років ХХ століття радянській вчений С.М. Архангельський здійснює спробу системно підходити до аналізу професійної діяльності, яку автор став розглядати як складне, багатомірне, багаторівневе, динамічно розвиваюче явище. При врахуванні конкретних практичних завдань науковці зрозуміли, що прове-

дення психологічного аналізу конкретної діяльності має певні особливості, що потребують обліку (програми, мети, методів, критеріїв тощо).

У психологічній науці, незважаючи на можливі відмінності в змісті аналізу діяльності у зв'язку зі специфікою практичних завдань, що вирішуються, вироблена низка загальних підходів, принципів положень при його проведенні:

- системний підхід до аналізу та оптимізації людини і машини (Б.Ф. Ломов);
- психофізіологічний і функціонально-алгоритмічний підхід до аналізу трудової діяльності (Г.М. Зараківський);
- метод структурного аналізу (В.П. Зінченко і В.М. Гордон);
- узагальнений структурний метод (А.І. Губинського);
- структурно-алгоритмічний підхід до аналізу і проектування діяльності (Г.В. Суходольський);
- структурно-психологічна концепція (В.Д. Шадриков);
- концепція аналізу інтегративних психічних процесів (В.А. Карпов) та інші.

Серед існуючих принципів і методів психологічного аналізу професійної діяльності, що розроблені вченими, простежується два основних напрями. Завданням першого напрямку було складання психологічної класифікації професій. Прихильниками цього підходу були Є.О. Климов, С.Г. Струмилін, І.М. Шпільрейн. У вітчизняній науці загальне визнання отримав підхід, запропонований Є.О. Климовим [4]. Структура діяльності за даною класифікацією складається з різноманітних характеристик професійної діяльності та визначає можливості багатofакторної систематизації її видів за різними ознаками:

1) за характером робочого навантаження суб'єкта діяльності та його зусиль щодо реалізації трудових завдань на (переважно) фізичну або розумову працю;

2) за характеристиками мети праці, робочого навантаження, організації трудового процесу розумова праця поділяється на управлінську, операторську, творчу (стандартну і нестандартну), евристичну; динамічну і статичну; одноманітну і різноманітну;

3) у залежності від умов діяльності – на комфортну, в незвичних, несприятливих і в екстремальних умовах;

4) за формою організації діяльності – на регламентовану, нерегламентовану і змішану; індивідуальну і колективну.

Досягненням Є.О. Климова, відповідно до розроблених критеріїв, є ієрархічна побудова професій, що складаються з чотирьох ярусів. Його основна класифікація професій складається за п'ятьма головними типами, що представляють перший ярус: «людина-людина», «людина-техніка», «людина-природа», «людина-знакова система», «людина-художній образ». У кожного типу професії виділяється три класи за ознаками цілей (другий ярус): гностичні, перетворюючі, вишукувальні. За ознакою основних знарядь, засобів праці в рамках кожного класу можуть виділятися відділи (третій ярус): професії ручної праці; професії машино-ручної праці; професії, що пов'язані із застосуванням автоматизованих та автоматичних систем; професії, що пов'язані з перевагою функціональних засобів праці. За умовами праці професії поділя-

ються (четвертий ярус класифікації) на: роботу в приміщеннях з нормальним мікрокліматом (близьких до побутових), роботу на відкритому повітрі, роботу в незвичайних умовах, роботу в умовах підвищеної відповідальності за життя та здоров'я людей.

Розглянуті чотири групи ознак є частково співпадаючими, але не взаємовиключні. Запропонована Є.О. Климовим класифікація дозволяє дати оглядову схему карти представлених професій та складає приблизну формулу певної професії.

Другий напрям (представлений у працях Б.Г. Ананьєва, С.Г. Геллерштейна, М.Д. Левітова) передбачав опис та психофізіологічний аналіз професійної діяльності від професійного відбору та консультації, професійного стомлення і навчання до раціоналізації робочого місця, реконструкції і проектування професій.

Основним методом психологічного вивчення професійної діяльності є професіографія. Термін «професіографія» походить від лат. «professio» – рід занять, джерело існування та грец. «grapho» – пишу [2]. Сутність професіографії визначена в самому терміні, тобто це описово-технічна характеристика видів професійної діяльності. Завдяки характеристикам встановлюються особливі взаємостосунки суб'єкта праці з компонентами діяльності та її функціональним забезпеченням.

За результатом професіографії складалася професіограма, що представляє зведення відомостей технічного, технологічного, санітарно-гігієнічного, психологічного характеру з характерними ознаками процесу діяльності, його умовами і організацією.

Важливою складовою частиною професіограми є психограма, що представляє собою психологічний аналіз діяльності з метою визначення вимог, які пред'являє професія до психіки людини. Сам опис є нічим іншим, як інтерпретаційним аналізом операційного і технологічного змісту конкретної професійної діяльності, що характеризується сукупністю професійно важливих психологічних і психофізіологічних якостей, які, в свою чергу, забезпечують успішність діяльності. Об'єм і зміст професіограми залежить від мети, з якою проводиться вивчення професій. Такими цілями можуть бути професійний відбір, виробниче навчання, раціоналізація режимів праці та відпочинку та інше.

Для складання професіограми науковці [5] рекомендують керуватися такими принципами:

- специфічність (конкретність) опису визначеної діяльності;
- поетапність вивчення діяльності – процесуальна послідовність збору й аналізу матеріалу (етапи «інформаційний», «аналітичний», «синтетичний», «експериментальний», «результуючий»);
- цілеспрямованість опису – відповідність конкретним цілям вивчення (діагностичним, інформаційним, методичним та ін.) і конкретному практичному завданню (профорієнтація, профвідбір, профпідготовка та ін.);
- селективність (вибірковість) об'єкта вивчення – концентрація на специфіці суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків у найскладніших завданнях трудового процесу;
- багаторівневість (комплексність) вивчення суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків на всіх рівнях функціонування системи діяльності;

- динамічність вивчення – з урахуванням розвитку суб'єкта і зміни діяльності;
- системність – вивчення взаємозв'язків і взаємовпливів окремих компонентів діяльності на всіх її ієрархічних рівнях (діяльність, дії й операції, нормальні й екстремальні умови й ін.);
- ідентичність методичних прийомів і програм вивчення й опису – для коректного порівняння професій;
- використання якісно-кількісних методів вивчення – взаємне доповнення змістової та статистичної інформації.

Психологічний аналіз професійної діяльності, складання її професіограм та психограм відбувається за визначеною програмою [1,6]. У програмі визначена мета, обсяг, порядок проведення та форма викладу результатів.

Існують різні види професіограм. У психологічній літературі можна зустріти різні класифікації, в яких, залежно від рівня узагальненості виділених ознак професії, будуються приватні та комплексні професіограми. Приватні професіограми дають уявлення про конкретну роботу з позицій однієї наукової дисципліни, відбиваючи певні показники (психологічні, соціологічні, санітарно-гігієнічні, екологічні й ін.). Комплексні професіограми є всебічним описом роботи, в якому узагальнені результати професіограм із урахуванням даних усіх дисциплін – психології, фізіології, медицини, економіки й ін. Природно, що зазначені логічні підстави для виділення видів професіограм можуть перетинатися, сполучаючи відбиття рівнів узагальненості характеристик діяльності та їхнього цільового призначення.

Дослідницею А.К. Марковою розглядається «модульний підхід» і «задачно-модульний підхід» у професіограмі. Сам психологічний модуль – це «типовий елемент професійної діяльності, властивий ряду професій і виділений на основі спільних вимог до людини» [7]. Структура модуля складається, по-перше, з об'єктивних характеристик типового елемента; по-друге, з психологічних характеристик вимог до людини, що пропонується цим елементом.

Загальна схема «задачно-особистісного модульного підходу» передбачає аналіз професії (на основі виділення професійних завдань). Сам «модуль професії» розуміється в цьому випадку як «сукупність одиниць об'єкта й суб'єкта трудової діяльності». До складу модуля входить, таким чином, «поєднання не просто окремої нормативної трудової дії й бажаної психологічної якості, а сполучення певного завдання праці й пов'язаних з нею предмета, умов, дій, результатів (ліва частина модуля) з рядом психологічних якостей (права частина модуля)». А.К. Маркова вважає, що потрібно виділяти:

- а) пріоритетні, ядерні, стрижневі професійні завдання;
- б) похідні, допоміжні завдання.

Відомо про декілька форм складання професіограм. Найбільш поширеними є описова (В.О. Бодров, К.К. Платонов та ін.) й аналітична (Є.М. Іванова, В.А. Стадник).

Наведемо типову схему професіографії.

1. Загальні відомості про професію. Назва та призначення професії; характеристика робочого місця та умов праці; вимоги до загальноосвітньої та спеціальної підготовки; основний зміст функціональних обов'язків; критерії ефективності діяльності.

2. Умови діяльності. Санітарно-гігієнічні умови, організація праці, режими праці та відпочинку.

3. Соціально-психологічні фактори діяльності. Характеристика підрозділу (екіпажу, команди), у складі якого фахівець виконує діяльність; особливості внутрішньокolleктивних зв'язків, роль і місце фахівця в системі внутрішньокolleктивних зв'язків; мотиваційні аспекти діяльності; особливості соціально-психологічної та професійної адаптації.

4. Зміст діяльності. Опис основних завдань і операцій, що виконуються фахівцем; особливості процесу прийому-передачі інформації; особливості переробки інформації та прийняття рішень; структура виконавчих дій; аналіз помилок у діяльності фахівця; завантаженість у ході діяльності різних психічних функцій.

5. Динаміка психічного стану фахівця в процесі діяльності. Характер і ступінь зміни психофізіологічних функцій і працездатності фахівця; опис основних емоційних станів фахівця; основні шляхи подолання несприятливих станів.

6. Психограма. Особистісні особливості; сенсорно-перцептивні властивості; особливості мислення та пам'яті; моторні властивості (психомоторика та мовлення); співвідношення та переважне сполучення в процесі діяльності особистісних, сенсорно-перцептивних, розумових, мнемічних і моторних властивостей; протипоказання до діяльності.

У розділах 1, 2 наведеної вище схеми побудови професіограми містяться вимоги, що задані зовнішніми умовами, у той час як у розділах 3, 4, а особливо 5 і 6, описується психологічна структура діяльності, вимоги до особистісних психологічних особливостей людини.

На основі аналізу важливих елементів дослідженої професії виявляються психічні якості, що мають вирішальне значення: необхідні та бажані; несумісні з даною діяльністю; комплексні, що визначають успішність діяльності. Після цього формуються вимоги до психічних якостей працівника.

Для проведення психологічного аналізу діяльності, отримання необхідних даних і складання професіограми використовуються різні методичні засоби. Без використання широкого кола методів неможливо виконати проведення професіографічного дослідження. Методи, що використовуються для проведення професіографічного аналізу діяльності, можна розділити на дві групи:

- методи збору емпіричних даних про професійну діяльність;
- методи обробки, інтерпретації та систематизації емпіричного матеріалу.

Методи збору емпіричного матеріалу можуть бути як власне психологічними, так і залучатися з інших галузей науки.

Висновки. Проведений нами історичний екскурс дозволив виявити, що професіографія як метод психологічного вивчення професійної діяльності зародилася в рамках психотехніки ще на початку двадцятих років ХХ століття. Слабка наукова база психотехніки не дозволила дослідити усю професійну діяльність та скласти професіограми. Кризові явища в психотехніці послужили поштовхом для розробки загальних методичних і теоретичних принципів у науці. Різноманітні підходи до аналізу професійної діяльності відрізняються за змістом та специфікою практичних завдань, але вони розширюють межі пізнання предмета діяльності.

Комплексним методом вивчення діяльності є професіографія, що являє собою опис об'єктивних характеристик професії, функцій і процесів професійної діяльності, аналіз яких дозволяє визначити систему професійно важливих якостей, необхідних працівникові для успішної праці. За допомогою професіограми та психограми дається об'єктивний аналіз діяльності.

Перспективи подальших досліджень з даного напрямку вбачаємо в дослідженні соціально-психологічних причин, що обумовлюють потребу практики в розробці сучасного професіографічного опису основних спеціальностей у межах МНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонтаренко Л. О. Деякі підходи щодо побудови психограми працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України. Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : «Логос», 2006, т. 7. – Вип. 9. – С. 43 – 53.

2. Екстремальна психологія : [підручник / Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.; за ред. проф. О.В. Тімченка]. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

3. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко]. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.

4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2010. – 304 с.

5. Кришталь М. А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : навчальний посібник / М. А. Кришталь. – Черкаси : Академія пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.

6. Лебедева С. Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МНС України / С. Ю. Лебедева, О. В. Тімченко. – Харків : ХНАДУ, 2005. – 326 с.

7. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України : [монографія / С. Ю. Лебедева, Н.В. Оніщенко, Є. М. Рядинська, О. В. Тімченко, Д. С. Тітаренко, В. Є. Христенко]. – Х. : НУЦЗУ, 2011. – 170 с.

УДК 159.9

Олійников О.А., к. психол. н., старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ ТА ЗГУРТОВАНOSTІ ФАХІВЦІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу існуючої проблеми психологічної сумісності й згуртованості працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України. Розгля-